

Lars Magnusson och Jan Ottosson

Den tredje industriella revolutionen och ”den nya ekonomin” – mellan sken och verklighet

En teknologisk och ekonomisk revolution pågår, men de berörda institutionerna har ännu inte anpassats till det nya, menar Jan Ottosson och Lars Magnusson.

Under senare år har alltfler börjat diskutera den nya tekniska utvecklingens roll för den ekonomiska omvandlingen, det som brukar kallas informations- och kommunikationsteknik (IKT). Efter den senaste tidens bransch kollaps har alltfler ifrågasatt betydelsen av den nya teknologin. När detta skrivs i mitten av 2003 talar vi om att allt fler står utanför arbetskraften samtidigt som arbetslösheten visar tecken på att öka. Det finns emellertid goda skäl att även reflektera kring de mer långsiktiga faktorerna i den ekonomiska utvecklingen. Den aktuella ekonomiska diskussionen präglas av de närliggande frågorna i alltmer pessimistiska tongångar. Det finns emellertid all anledning att även fortsättningsvis diskutera både konjunkturella aspekter och strukturella förändringar – där den nya teknologin utgör en viktig del i den fortgående ekonomiska omvandlingen. Detta kommer att påverka vår framtida arbetsmarknad och våra välfärdssystem på ett omvälvande sätt. Nya sätt att producera varor och tjänster, nya konsumtionsbehov stimulerar en ökad ekonomisk tillväxt. Samtidigt kan vi se en ökad otrygghet bland många människor. Kommer allt större krav på ökade kunskaper och flexibilitet innebära att individerna blir alltmer sårbara? Hur ska välfärdssystemen utformas? Dessa angelägna frågor är avhängiga den långsiktiga förändringen av ekonomin. Vi kan se hur nya sektorer växer medan andra går tillbaka och förmodligen kan större förändringar skönjas framöver. Detta kapitel syftar till att beskriva, reflektera och avslutningsvis delvis spekulera kring dessa trender i den pågående strukturomvandlingen av ekonomin och arbetsmarknaden.

Den första industriella revolutionen handlade om övergången från det agrara samhället till fabriken och den första generationen av maskinell drift inom industrin. Den andra industriella revolutionen inleddes vid förra sekelskiftet och kom sedan att slå igenom överallt inom den industrialiserade världen. Det handlade nu om massproduktionens och masskonsumtionens genombrott. Normen blev det stora företaget som tillverkade allt billigare varor i ständigt längre serier, med taylorismen som vägledande arbetsorganisatorisk filosofi. För Sveriges del kom höjdpunkten för den andra industriella revolutionen efter andra världskriget.

Lars Magnusson professor i ekonomisk historia, **Jan Ottosson** är docent i ekonomisk historia, de forskar kring arbetsmarknad, partsrelationer och sambandet mellan politik och ekonomi. E-post: Lars.Magnusson@Arbetslivsinstitutet.se

Vi svenskar talar fortfarande nostalgiskt om de gyllene åren under 1950- och 1960-talen då tillväxten var hög och industrisektorn anställde upp emot hälften av arbetskraften. I industrilandet Sverige hade vi *Företaget* att hålla oss till. I många orter och städer dominerade ett företag. Även om det är en schablon att hävda att livslånga anställningar var legio under 1950- och 1960-talen – de gyllene åren omfattade faktiskt bara några decennier – så uppfattade nog ändå många att det var på det viset. Tryggheten var kollektiv och storskalig. Storföretagsamhet och ett uniformt industriarbete lade grunden för de stora kollektiven på arbetsmarknaden. Ett välorganiserat och centraliserat kapital stod emot ett ännu mera välorganiserat arbetskraftsintresse. Under flera decennier lade centrala förhandlingar mellan SAF och LO fast ramarna för löneutvecklingen. Överhuvudtaget kunde kollektiv trygghet skapas via förhandlingar mellan arbete och kapital. Det fanns en synlig kaka att fördela. Framtiden tycktes överblickbar. Återigen med risk att förfalla till schabloner, så tedde det sig ändå så att det var möjligt att formulera stabila livsprojekt. Skötte man sig på arbetsplatsen kunde man räkna med att klättra på karriärstegen. Begrepp som livslångt lärande och flexibilitet omfattade en mycket liten del av arbetsstyrkan.

Förutsättningarna för den andra industriella revolutionen ändrades på ett dramatiskt sätt under 1970-talet. Förutom externa chocker, som exempelvis oljekriser, spelade också strukturellt betingade faktorer en viktig roll för det snabba krisförloppet. En sådan faktor vid denna tid var den alltmer tilltagande ekonomiska internationaliseringen och en ökad spridning av den industriella tillväxten utanför de traditionella västekonomierna. Den växande världshandeln och den snabba ökningen av finansiella transaktioner sammanföll med tullsänkningar och successiva avregleringar av finansmarknaderna världen över. På litet längre sikt innebar detta en viktig grundval för en ökad internationell konkurrens. I dagens situation har denna ökade konkurrens gett stora effekter på en rad områden i världsekonomin. Både industrisektorn och tjänstesektorn har påverkats, vilket medfört att nationalstaten, enligt forskare som Reich och Dicken, har snävare ramar att röra sig inom. Framväxten av EU har givetvis spelat en roll för en överstatlig reglering samtidigt som stora delar av EUs marknader har börjat att homogeneras (Magnusson 2000). Dessutom har nya innovationer som mikroelektroniken medfört förändringar för ekonomins funktionssätt.

Under den tredje industriella revolutionen har industrisamhället förändrats. Den gamla strukturen har brutits upp och håller förmodligen på att övergå i nya strukturer. Industrivaror produceras som aldrig förr, men det sker i andra former och i ett globalt sammanhang. Många talar därför om den pågående omvandlingen av ekonomin i termer av den ”tredje industriella revolution” som förmodligen fortsätter att sätta sin prägel på de närmaste tio åren. Grundorsaken till att kalla detta en ”industriell revolution” istället för ”övergången till ett postindustriellt samhälle” eller ”tjänstesamhället” är enkel: mycket av det tjänstearbete som för närvarande expanderar är starkt knutet till värdeökande processer som vi i

brist på bättre måste kalla industriella – även om arbetets innehåll och utformning är radikalt annorlunda än tidigare. En viktig gemensam faktor i den stora strukturförändring som präglat ekonomin i samtliga större industriländer är att den traditionella industrisektorn har fallit tillbaka. Detta gäller oavsett om vi mäter denna tillbakagång som andel av bruttonationalprodukten eller som andel av antalet sysselsatta. Denna minskning av den industriella sektorn har ersatts av en kraftig uppgång för tjänstesektorn, ett begrepp som emellertid inte är helt odiskutabelt. Det finns goda skäl att hävda att en relativt stor del av den minskning vi ser av industrisektorn går att återföra på en omdefinition av många industriarbeten till tjänstesektorn. Flera av de tjänster som uppkommit i statistiken är industrinära (Magnusson 2000, Eliasson 2000). En viktig orsak bakom denna förändrade statistiska beteckning handlar om att den nya tekniken har spelat en stor roll.

Vilken är då kärnan i den tredje industriella revolutionen? Det finns förstås många sätt att beskriva huvuddragen i den ekonomi som vi ser växa fram omkring oss. Utan tvivel drivs den fram av en kombination av krafter som vi kan kalla globalisering, ”IKT-revolution” och förändrade preferenser. Dessa krafter har börjat påverka hur vi organiserar våra ekonomiska och sociala liv. Nya branscher har uppstått och nya tillämpningar har påverkat stora delar av ekonomin genom framväxten av nya produkter och tjänster. En utomordentligt viktig faktor i detta sammanhang rör den stora betydelse som den nya tekniken fått för produktion och arbetsorganisation. Såväl styrningen av arbetet liksom i växande grad utförandet av vissa arbetsmoment utförs nu med hjälp av datorer. Detta påverkar såväl industri- som tjänstearbetet alltmer. Det börjar finnas möjligheter att i större utsträckning skapa ett mer flexibelt och decentraliserat arbete.

Vi kan även konstatera en preferensförändring hos ett stort antal konsumenter. Inom stora delar av västvärlden förändrades allt fler köpstarka konsumenter sina krav i riktning mot en mer individualiserad konsumtion. Genom detta förändrades masskonsumtionens förutsättningar drastiskt. Strömlinjeformad produktion där en storlek skulle passa alla började bli problematisk. Denna omställning till alltmer individualistiskt präglade konsumtionsmönster har också gett upphov till utomordentligt stora förändringar av hela värde- och produktionskedjor. En viktig drivkraft var – som tidigare nämnts – den alltmer hårdnande internationella konkurrensen. En ytterligare drivkraft i denna omvandlingsprocess har poängterats i den nutida debatten.

Nätverkssamhället

Med utgångspunkt i ett nytt teknologiskt språng är vi på väg in i ett nätverkssamhälle, hävdar t ex Manuel Castells som i sitt trebandsverk *The Information Age* (1996) på ett mera djupgående sätt än de flesta har spekulerat kring konsekvenserna av den stora historiska övergång som vi befinner oss mitt uppe i.

Nätverkssamhället omfattar även en ”ny ekonomi” som är annorlunda än den tidigare. Castells framhäver dess två främsta karaktärssegenskaper: att vara global och med en tillväxt som beror på förmågan att utveckla och sprida ny kunskap. Förutsättningen för den nya ekonomin är att människor i nätverkssamhället har börjat kommunicera med varandra på ett radikalt annorlunda sätt än tidigare. De nätverk av kommunikation som nu byggs upp utmanar tröga strukturer. Det är inte bara stater och andra gamla politiska konfigurationer som bryts upp när kommunikationskanalerna förändras. Också handel, pengar, värdepapper och arbetskraft strömmar på ett nytt sätt. I sin tur skapar dessa annorlunda flöden nya noder och centralpunkter där makt och rikedom samlas. I den nya ekonomin ser vi hur världen binds samman finansiellt. Vi kan sälja och köpa värdepapper på en global marknad sekundsnabbt. Även nya företagsformer uppstår i nätverkssamhället mot bakgrund av dessa nya och annorlunda sätt att kommunicera. Det gamla vertikalt integrerade företaget avlöses av horisontellt integrerade företag som slår vakt om sin egen affärsidé och väljer att ”outsourca” övrig verksamhet. Mängden av underleverantörer i form av små- eller medelstora företag ökar samtidigt som företagsjättarna som opererar globalt blir allt större. Att tillhöra ett bestämt nätverk blir också alltmer betydelsefullt både för stora och små företag.

Den drivande kraften i den utveckling mot det nätverkssamhälle som Castells tecknar konturerna av är den mikroelektroniska revolutionen som inleds efter andra världskriget. Framförallt påskyndas utvecklingen, menar Castells, genom kombinationen av två parallella innovationer: persondatorn och Internet. Den oerhört snabba utvecklingen av persondatorernas kapacitet är själva förutsättningen för detta, men ett nytt nätverkssamhälle kan inte uppkomma förrän persondatorerna kopplas samman via nätet. Det är denna globala sammankoppling av datoranvändare som utgör – som Marx skulle ha sagt – den materiella basen för det nya nätverkssamhället. Grunden för den nya ekonomin är alltså nya sätt att kommunicera. De i nätverk ihopkopplade datorerna skapar nya möjligheter för produktion, sätt att organisera företag, att handla, att genomföra transaktioner och finansiella tjänster. Mot bakgrund av dessa framrusande produktivkrafter måste det omgivande samhället och dess institutioner – produktionsförhållandena – anpassas och förnyas.

En annan tänkare kring dessa frågor, britten Charles Leadbeater (2000) talar i huvudsak om tre nya huvuddrag som har kommit att påverka hur företagsamhet bedrivs och hur vi organiserar våra liv. För det första handlar det om att vi i ökad utsträckning lever i ett kunskapssamhälle (the knowledge society). I detta samhälle uppvärderas humankapitalet och blir till den viktigaste produktionsfaktorn av alla. En allt större andel av förädlingsvärdet i en modern ekonomi genereras via immateriellt kapital – detta gäller fortfarande trots att IT-bubblan på börsen sprack för några år sedan. Börsanalytiker, ägare och revisorer fortsätter bekymrat att grubbla över samma grundläggande spørsmål och letar förtvivlat efter sätt att värdera i vilken mån ett företag enbart är en bubbla eller om förväntningarna om

kommande avkastningar kan infrias. Men hur kan man överhuvudtaget bli säker på detta? Kunskap, idéer och trendsättande blir genom den nya informationsteknologin en alltmer åtråvärd vara. I den gamla ekonomin kunde man kanske bli rik på att laga maten, menar Leadbeater. Men i framtiden blir istället de som skriver recepten rikast eftersom de når så oändligt många flera som vill betala för denna tjänst. För det andra skapar IKT, globalisering och det nya kunskaps-samhället grundvalen för en rad nya former av företagande. I den svenska debatten har vi lärt oss nya utländska benämningar som ”downsizing” och ”outsourcing” för att organisera företag.

En växande marknadsekonomi och en ökad arbetsfördelning skapar en alltmer komplex värld av företag i interaktion med varandra. Stora företag bryts upp och verksamheter ”outsourcas” samtidigt som stora internationella företag slås ihop som aldrig tidigare. På ekonomispråk verkar det som om en tidigare vertikal integration har ersatts av horisontell integration som dominerande organisationsform. Men Leadbeater menar nu att både det stora vertikalt integrerade företaget och marknaden har överlevt sig själva. Vad som istället växer fram är ett komplext nätverksbyggande mellan företagen. En alltmer finfördelad marknadsekonomi kräver nya metoder för interaktion mellan företag. Att etablera relativt stabila nätverk via personliga relationer blir allt vanligare. Det är varken traditionella storföretag eller en klassisk marknad. Snarare är det ett mellanting mellan dessa två ytterligheter som beskrivs. I detta sammanhang kan vi påminna oss om Castells insisterande på nätverksbyggandet som en radikalt annorlunda organisationsform vilken fått sitt genombrott under senare år.

För det tredje talar Leadbeater om ett ökat behov av tillit, ”trust”, i en värld då alltmer av det som tidigare varit fast förflyktigas. Detta krävs både i en alltmer finfördelad marknadsekonomi liksom i en värld av nätverk. Liksom många tidigare tänkare betonar Leadbeater behovet av tillit för en stabil tillväxt på sikt. Men han vänder sig emot en typ av förenkling som t ex en författare som Francis Fukuyama gör sig skyldig till när denne för samman tillit i allmänhet till en förutsättning för tillväxt. Samhällen som bygger på en hög tillit men vars kärna är nätverk av slutna hierarkier – Leadbeater nämner exemplen Japan och Tyskland – kan lika gärna stagnera och bli icke-dynamiska. Det behövs också något som han kallar ”creative dissent”. En av förutsättningarna för framgångarna för Silicon Valley i Kalifornien är enligt författaren just denna kombination av samarbete, kreativ konkurrens och uppkäftighet. Ur ett svenskt perspektiv kan kanske bakslaget för Ericsson och dot.com-branschen vara intressant att reflektera vidare kring från en sådan utgångspunkt.

Ett begrepp som alltid förs fram som kännetecknande för den nya ekonomin under den tredje industriella revolutionen är flexibilisering. Men med detta ord kan man förstås mena olika saker och känneteckna olika sociala processer. Nya sätt att organisera produktion förutsätter t ex en annan attityd till hur vi tidsmässigt organiserar vårt arbete. Den kanske viktigaste effekten av IKT är att vi

inte längre är lika geografiskt bundna till en viss plats där produktionen pågår. Tvärtom finns det möjligheter att flaxa omkring eller helt enkelt sitta hemma för att arbeta i lugn och ro. Också boendet och andra sociala aktiviteter skiftar karaktär. Allt det som vi uppfattade som fast i det gamla industrisamhället förflyktigas – helt enkelt. Med utgångspunkt från parollen om det livslånga lärandet förutsätts vi förändra vår kompetensprofil över tid och inte harva så länge i ett enda fack.

Det eventuellt nya med den tredje industriella revolutionen på sikt kan alltså beskrivas på olika sätt trots att kärnan synes vara densamma i de flesta beskrivningar. Vi har faktiskt att göra med ett stort historiskt skifte vars främsta orsak ligger i ett nytt teknologiskt genombrott och i en snabbt expanderande global marknadsekonomi.

Hur blev det med våra arbeten under 1990-talet?

Vi kan alltså konstatera att under de senaste årtiondena har den nya tekniken spelat en stor roll för omvandlingen av våra arbeten och vår arbetsmarknad. Detta har inneburit förändringar för arbetsinnehållet, sättet att organisera arbetet liksom tillverkningen. Samtidigt som denna stora omvandling av ekonomin har ägt rum under de sista decennierna kan det även noteras en stor och i många fall ihållande arbetslöshet i många länder. Utvecklingen har också uppvisat olika kännetecken och utvecklingstendenser i de nationella ekonomierna. Ett särdrag i den svenska utvecklingen jämfört med många andra länder är den stora andelen tjänster som bygger på offentliga arbetsgivare. Framförallt vård, skola och omsorg var viktiga komponenter i denna tillväxt. Detta särdrag gällde fram till 1990-talet. I de flesta andra länder finns det en tendens till en snabb expansion av den privata tjänstesektorn.

Arbetslösheten har varit omfattande både i Europa och i Sverige under 1990-talet. Men den tidigare historiska utvecklingen av arbetslösheten har präglats av skilda utvecklingslinjer (argumenten bygger delvis på Ottosson m fl 2002). I Europa växte den höga arbetslösheten fram redan under 1970-talet och har tenderat att bita sig fast. Efter en mycket hög tillväxt under de första årtiondena efter andra världskriget präglades perioden från 1970 och fram emot slutet av 1980-talet av en betydligt lägre ekonomisk tillväxt. Många gamla industriella regioner och traditionellt inriktade branscher i USA och Västeuropa fick under denna period genomgå en betydande bantning av både produktionskapacitet och antal anställda.

Miljoner arbetstillfällen inom den traditionella industrisektorn försvann i denna stora omstruktureringsprocess. Arbetslösheten etablerades därmed på en nivå som de flesta industriländer inte erfarit sedan 1930-talet. Denna nivå har bara efter hand kunnat kämpas ned i takt med att nya branscher fått fart och nya arbetstillfällen skapats, särskilt inom tjänste- samt servicesektorn. Detta gäller till exempel USA, Nederländerna, Storbritannien och Danmark. I vissa länder har

arbetslösheten dock bestått på en synnerligen hög nivå, till exempel i Tyskland, Spanien och Finland.

Till skillnad från utvecklingen bland annat på kontinenten i Europa präglades länder som Sverige och Finland av hög arbetslöshet betydligt senare, inte förrän efter 1990. Åtminstone i Sverige berodde detta förmodligen till en del på den överbrygningspolitik i syfte att upprätthålla sysselsättningen som en rad av socialdemokratiska, men även borgerliga, regeringar förde från mitten av 1970-talet och drygt tio år framåt. Den ekonomiska politiken genom bland annat växelkursförändringar och devalveringar upprätthöll sysselsättningen på en hög nivå men till ett högt samhällsekonomiskt pris. Inflationen och obalanser i ekonomin förvärrade otvivelaktigt nedgången i början av 1990-talet.

Arbetslösheten i Sverige ökade synnerligen snabbt i början av 1990-talet och började komma i närheten av europeiska nivåer, trots allt större satsningar på en aktiv arbetsmarknadspolitik. Samtidigt medförde den ökade arbetslösheten allt större offentliga utgifter. Detta fick synnerligen stora effekter för de delar av den offentliga sektorn som utsattes för de besparingsåtgärder som infördes. Efter det första skedet när den privata tillverkningsindustrin drabbades av uppsägningar, ledde detta till ett minskat skatteunderlag samtidigt som utgifterna för arbetslösheten steg snabbt. I det andra skedet drabbades den offentliga sektorn av stora uppsägningar samtidigt som många verksamheter, framförallt inom vård, skola och omsorg, omstrukturerades och rationaliserades. Effekterna av denna omstrukturering fick stora konsekvenser för arbetsmarknadens utveckling.

Under 1994 började konjunkturen visa tecken på förbättring i vissa avseenden, men statsfinanserna var emellertid fortfarande hårt ansträngda. Vid regerings-skiftet 1994 återinträdde socialdemokraterna i regeringsställning. Detta sammanföll med stora reformer av de offentliga finanserna i form av bland annat en kraftig budgetsanering inom den offentliga sektorn, nya budgettakregler liksom en allt självständigare roll för Riksbanken.

Arbetslösheten fortsatte emellertid att vara hög trots en allt snabbare ekonomisk tillväxt under 1995. Denna tillväxt minskade under 1996 på grund av en mindre positiv internationell konjunkturutveckling. Exportindustrins bidrag till tillväxten sjönk samtidigt som den privata – svaga – konsumtionen stod för en allt större del av den låga BNP-tillväxten. Under 1997 började emellertid en period av snabb ekonomisk återhämtning. Arbetslösheten minskade liksom inflationen (se tabell 1). Samarbetsavtalen på arbetsmarknaden där industriavtalet, vilket träffades 1997, symboliserade en ny era i parternas agerande efter en längre tids avsteg från den gamla samförståndspolitiken. Industriavtalet skapades intressant nog på branschnivå, till skillnad från de tidigare samförståndslösningarna på central nivå (Elvander 2000). Detta medförde också en minskad risk för en ogynnsam löneutveckling parallellt med nya uppgifter för den fristående Riksbanken. Tillväxten ökade bland annat beroende på en inhemsk konsumtionsökning samt ökade investeringar (Proposition 2000/01:100, bilaga 5, s 35).

Tabell 1. Kvarstående arbetslösa och i konjunkturberoende program i riket. Årsmedeltal. Källa: <http://www.ams.se/admin/Documents/ams/arbdata/arblos/arb8003h.pdf> (2003-06-02).

	Arbetslösa	Konjunkturberoende program	Arbetskraften årsmedeltal (1 000-tal)	Arbetslösa i % av arbetskraften	Konjunkturberoende program i % av arbetskraften	Arbetslösa + konjunkturberoende program i % av arbetskraften
1980	94 571	68 920	4 183	2,3	1,6	3,9
1981	123 042	59 341	4 217	2,9	1,4	4,3
1982	161 294	83 924	4 233	3,8	2,0	5,8
1983	178 248	101 453	4 257	4,2	2,4	6,6
1984	159 258	134 485	4 283	3,7	3,1	6,9
1985	139 376	105 344	4 318	3,2	2,4	5,7
1986	133 532	91 902	4 340	3,1	2,1	5,2
1987	117 434	82 566	4 410	2,7	1,9	4,5
1988	88 689	83 294	4 453	2,0	1,9	3,9
1989	65 709	66 034	4 509	1,5	1,5	2,9
1990	71 007	60 585	4 561	1,6	1,3	2,9
1991	137 672	98 192	4 530	3,0	2,2	5,2
1992	309 757	166 345	4 442	7,0	3,7	10,7
1993	447 370	191 963	4 320	10,4	4,4	14,8
1994	438 363	233 586	4 268	10,3	5,5	15,7
1995	436 180	197 890	4 319	10,1	4,6	14,7
1996	407 553	201 945	4 310	9,5	4,7	14,1
1997	366 989	191 159	4 264	8,6	4,5	13,1
1998	285 546	172 567	4 255	6,7	4,1	10,8
1999	276 681	141 551	4 309	6,4	3,3	9,7
2000	231 244	112 594	4 362	5,3	2,6	7,9
2001	193 009	111 596	4 414	4,4	2,5	6,9
2002	185 838	116 612	4 421	4,2	2,6	6,8

För Sveriges del kännetecknades utvecklingen under det senaste decenniet av en utomordentligt stor omställningsprocess på den svenska arbetsmarknaden. Utvecklingen sektorsvis i Sverige uppvisar vissa likheter med utvecklingen i de flesta OECD-länder. Industrins sysselsättningsandel har fortsatt att minska mellan 1990-1999. Det kan påpekas att produktivitet utvecklingen har varit utomordentligt hög inom verkstadsindustrin. Enligt AMS har förädlingsvärdet ökat med 95 procent sedan 1993. Sysselsättningen har ökat med 18 procent inom

denna industri under samma period. Samtidigt har tjänstesektorn fortsatt att expandera. Till skillnad från den mer specifika svenska utvecklingstendensen under 1970- och 1980-talen då den offentliga sektorn ökade, har denna tendens dämpats under 1990-talet. Istället har den privata tjänstesektorn ökat. Huvuddelen av de mer än 500 000 arbetstillfällen som försvann under krisen i början av 1990-talet fanns i den traditionella industrisektorn. Vid mitten av 1990-talet spädades detta på med förlorade arbetstillfällen inom den offentliga sektorn (vård, omsorg etc).¹

Effekterna av 1990-talskrisen på arbetsmarknaden har blivit alltmer uppmärksammade av forskningen. Framförallt förändrade den makroekonomiska krisen förhållandena på arbetsmarknaden kraftigt mellan åren 1990 och 1997. Under 1997 påbörjades en relativt snabb minskning av den öppna arbetslösheten. Fram till 2001 ökade antalet sysselsatta med ungefär 317 000 personer.

Denna sysselsättningsökning ägde huvudsakligen rum i tjänstesektorerna inom näringslivet och primärkommunerna. På grund av den försämrade industrikonjunkturen under 2001 föll sysselsättningen inom framförallt industrin. Dessutom var den faktiska sysselsättningsökningen betydligt mindre, bland annat beroende på ökad frånvaro från arbetet (Konjunkturinstitutet 2002, s 59). Sysselsättningsökningen skedde bland de fast anställda (Proposition 2001/02:100, bilaga 1, s 37). Man får en viss uppfattning om det tidiga 1990-talets krisverkningar när man trots denna ökning av antalet sysselsatta fortfarande var 246 000 personer färre sysselsatta 2001 jämfört med förhållandena 1990 (Sveriges handlingsplan för sysselsättning 2002). Dessutom var antalet personer som stod utanför arbetskraften 380 000 fler år 2001 jämfört med 1990. Detta motsvarade knappt 22 procent av arbetskraften 2001. En dramatisk ökning av de latent arbetssökande under 1990-talet har också skett.

Trots en mer gynnsam befolkningsstruktur var deltagandet i arbetskraften lägre i början av 2000-talet jämfört med förhållandena ett decennium tidigare. Några viktiga orsaker till denna utveckling är, enligt regeringens handlingsplan, att en stor andel av befolkningen lämnade arbetskraften under 1990-talet. Andelen i förtidspension liksom i långtidssjukskrivning har ökat kraftigt framförallt i ålderskategorin 60–64 år. Den korta, långa samt permanenta sjukfrånvaron omfattar 800 000 årsarbeten (SOU 2002:62, s 15). Vid årsskiftet 2001/2002 motsvarade antalet förtidspensionerade och sjukskrivna cirka 16 procent av den arbetsföra befolkningen. Sjuktalet är dessutom ojämnt fördelade. Kvinnor verk samma inom vård, omsorg och skola är överrepresenterade. Stora skillnader mellan arbetsplatser, kommuner och sektorer utmärker också de ökade sjuktalet.

¹ Se bland andra Holmlund och Storrie (2001, s 3, baserat på AKU) samt Calmfors m fl (2002) och Johansson (2002).

Efter en dramatisk ökning av arbetslösheten under 1990-talet har en återhämtning med andra ord skett sedan 1997 som varade fram till 2003.² Detta har präglats av en snabb minskning av den öppna arbetslösheten till fyraprocentnivån. Det var i oktober 2000 som fyraprocentgränsen passerades. Mellan 1998 och 1999 skedde en ökning av antalet sysselsatta med 146 000. Samtidigt finns det fortfarande en stor andel som är sysselsatta i olika former av arbetsmarknadsåtgärder och de som deltar i kunskapslyftet. Sammantaget rör det sig i dagsläget om 4,3 procent öppet arbetslösa (AKU). Obalanstalet i april 2003 uppgick till 6,5 procent enligt AMS (åtgärdsprogram samt öppet arbetslösa). Detta tal har med andra ord sjunkit under de senaste åren (uppgifter från AMS och SCB, juni 2002 samt april 2003). Under senare tid har emellertid en viss ökning kunnat noteras för den öppna arbetslösheten, bland annat på grund av minskade åtgärdsprogram. För närvarande präglas prognoserna för arbetslösheten av den stora osäkerheten rörande den konjunkturella utvecklingen.

Förvärvsfrekvensen är emellertid fortfarande låg. 2001 uppgick denna till 75,3 procent, jämfört med förhållandena 1990 då frekvensen uppgick till 83,1 procent. Nedgången verkar vara någorlunda neutral med avseende på kön men knappast när det gäller ålder och etnicitet. Andelen i arbete inom grupperna under 25 och över 55 har minskat kraftigare än i övriga grupper. På samma sätt har förvärvsfrekvensen bland invandrare sjunkit kraftigt under 1990-talet.

Stora och ökande regionala skillnader i arbetslöshet har också varit en väsentlig del av utvecklingen under 1990-talet. Samtidigt kan vi även här konstatera att de senaste åren har uppvisat en snabb återhämtning i samtliga län. I bland annat Stockholmsregionen ligger arbetslöshetssiffrorna på 3,8 procent (juli 2002). Under senare tid har emellertid Stockholmsregionen drabbats hårt av den allt osäkrare konjunkturen. Skogslänen uppvisar i flera fall fortfarande tvåsiffriga tal i termer av öppet arbetslösa samt personer i arbetsmarknadspolitiska åtgärder. På kommunnivå illustreras den tilltagande klyftan mellan olika lokala arbetsmarknader nivåer från mellan en procent upp till 19 procent arbetslösa samt i åtgärder (AMS arbetsmarknadsutsikter maj 2001). Däremot finns det för närvarande inget län som uppvisar öppna arbetslöshetssiffror över åtta procent. Obalanstalet mellan de olika länen speglar denna skillnad mellan länen, länsvis är skillnaden mindre markant. Stockholms län uppvisar det lägsta obalanstalet på 4,3 procent och Norrbotten det högsta obalanstalet på 12,8 procent i juni 2002 (AMS arbetsmarknadsläget juli 2002). De regionala skillnaderna ökade kraftigt under 1990-talet fram till 1997. Trots den snabba tillväxten av nya arbeten har de regionala skillnaderna emellertid blivit större 2001 jämfört med förhållandena 1997. Före sysselsättningsökningen 1997 låg sysselsättningsgraden under 65 procent i det

² För en utförlig genomgång av massarbetslöshetens utbredning under 1990-talet, se till exempel Lundborg (2001).

värst drabbade länet. Det största fallet i sysselsättningsgrad uppnåddes under perioden 1991 och 1996.

Trots återhämtningen har sysselsättningsgraden minskat i det värst drabbade länet jämfört med övriga landet (Proposition 2001/02:100, bilaga 1, s 38, diagram 6.2). Skillnaderna blir ännu tydligare om enstaka orter granskas. Skillnaderna i sysselsättningsgrad mellan Pajala, där över 35 procent var arbetslösa, i åtgärder, handikappåtgärder eller förtidspensionerade, och Danderyd, där motsvarande siffra var 4,3 procent är ett sådant exempel. Ytterligare ett exempel visar på samma utveckling. Orter som Gnosjö med en synnerligen hög sysselsättningsgrad på över 90 procent kan jämföras med Haparanda, där något över hälften (56,5 procent) kan inbegripas i kategorin sysselsatta (Edling 2001, s 4). Edling (2001, s 18) visar bland annat att det finns ett samband mellan förtidspension och arbetslöshet framförallt i äldre ålderskategorier liksom för vissa kommuner.

Vi kan därmed konstatera att utvecklingen på arbetsmarknaden visar att de regionala skillnaderna har ökat trots den ljusare situationen på arbetsmarknaden. Slutsatsen av den dystra utvecklingen under 1990-talet på den svenska arbetsmarknaden är att flera grupper har utestängts från arbetsmarknaden under en lång följd av år. En allt större segmentering av den svenska arbetsmarknaden har utvecklats under det förra decenniet, vilket flera betänkanden i Välfärdsbokslutet visar. Ett annat kännetecken för den svenska arbetsmarknaden är den omfattande könssegregeringen. Den allt snabbare utvecklingen av antalet sjukskrivna, särskilt långtidssjukskrivna, samt förtidspensionärer är en annan snabbt växande grupp utanför arbetskraften (Nyman m fl 2002). Samtidigt pågår en diskussion på vilket sätt den demografiska strukturen kan påverka den framtida försörjningen av arbetskraft. En allt större arbetskraftsbrist präglar vissa sektorer samtidigt som en allt större grupp återfinns utanför arbetskraften.³

Den utrikes födda befolkningen hade även innan 1990-talskrisen en utsatt position på arbetsmarknaden, vilket bland annat avspeglade sig i inkomstutvecklingen. Under 1990-talskrisen förvärrades situationen för invandrare framförallt från länder utanför Västeuropa. Dessutom fick bördan bäras i hög utsträckning av flyktinginvandrare vilka kom till Sverige under det senaste decenniet (Edin & Åslund 2001). Under den första delen av 1990-talet drabbade krisen grupper med både stark och svag förankring på arbetsmarknaden (Lundborg 2000, Edin & Holmlund, 1994, refererat i Edin & Åslund 2001, s 101). Invandrarnas ställning verkar enligt samstämmig forskning på området ha försämrats under 1990-talet samtidigt som de som kom till Sverige under denna period drabbades särskilt hårt. Edin och Åslund visar dock att arbetsmarknadsläget och svårigheterna att

³ För en statistisk översikt över arbetsmarknadens utveckling sedan 1975, se <http://www.scb.se/statistik/am0401/GUL2001.pdf>, Statistiska centralbyrån (2002), Avdelningen för arbetsmarknads- och utbildningsstatistik, PM Sysselsättning och arbetslöshet 1975–2001(2002-05-02).

komma in på arbetsmarknaden har inneburit stora hinder för vissa invandrargrupper, framförallt flyktingar (Edin & Åslund 2001, s 137). Den dystra utvecklingen under 1990-talet har förbättrats de senaste åren, då arbetslösheten har gått ned för dessa grupper. Fortfarande kvarstår dock en betydande grupp utanför arbetsmarknaden och utan arbete.

Situationen för andra grupper på arbetsmarknaden har också visat på problem med inträde på arbetsmarknaden under 1990-talet. Allt fler och allt större grupper drabbades därmed hårt av den generellt höga arbetslösheten under detta decennium. Även om utvecklingen har varit positiv när det gäller sysselsättningen under de senaste åren har flera grupper fått stora problem att åter komma in på den reguljära arbetsmarknaden.

Tabell 2. Situationen på arbetsmarknaden 1990 och 2001. (Källa: Sveriges handlingsplan för sysselsättning 2002, bearbetning av tabell 3.1, s 13.)

	1990		2001	
	Tusental personer	Andel av befolkningen	Tusental personer	Andel av befolkningen
Befolkning 16–64 år	5 397		5 632	
I arbetskraften	4 560	84,5	4 414	78,4
Sysselsatta	4 485	83,1	4 239	75,3
I arbete	3 664	67,9	3 537	62,8
Arbetslösa	75	1,4	175	3,1
Ej i arbetskraften	837	15,5	1 217	21,6
Studera	346	6,4	503	8,9
Hemarbetande	119	2,2	52	0,9
Pension, sjuka	274	5,1	436	7,7
Värnpliktiga	15	0,3	8	0,1
Övrigt	83	1,5	218	3,9
Latent arbetssökande	37	0,7	126	2,2

Tillfälliga anställningar

Frågan om framväxten av atypiska anställningsformer har varit central i den senaste tidens debatt. Det är lätt att tro att detta därmed enbart är en företeelse som präglar det nutida arbetslivet. Det är väsentligt att betona att den traditionella bild av heltidsarbete och en fast anställning som präglar mycket av dagens bild av arbetslivet har utgjort en standard under en relativt kort period av industriarbetets historia. I mellankrigstidens Sverige var olika former av visstidsarbeten, exempelvis tidsbegränsade anställningar och säsongarbeten vanliga. Efter andra världskriget, då den heltidsarbetande, fast anställde, alltmer upplevdes som ett normalt tillstånd, fanns det också en stor grupp på arbetsmarknaden som inte omfattades av denna mall. Kvinnorna arbetade i stor utsträckning deltid kombi-

nerat med hemarbete. Det blev trots allt vanligare med fasta anställningar på heltid under det som brukar kallas de gyllene åren. Under 1990-talet har det i de flesta industriländerna skett en ökning av de tidsbegränsade anställningarna.

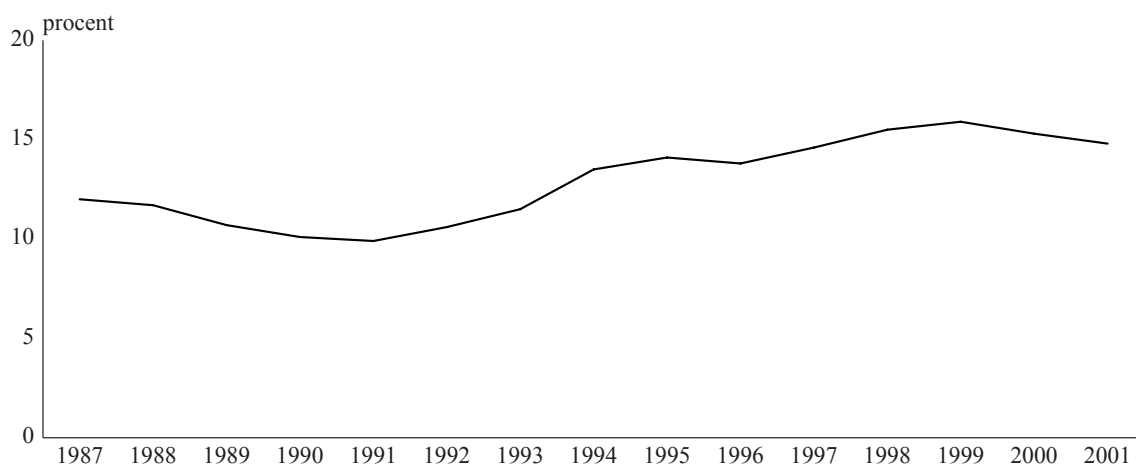
I Sverige har utvecklingen avseende olika tillfälliga anställningar präglats av vissa variationer under det senaste decenniet. Fortfarande utmärks den svenska arbetsmarknaden i sin helhet av fasta anställningar. För närvarande omfattas cirka tre fjärdedelar av arbetskraften av denna anställningsform. Den huvudtendens som vi kan iaktta visar att det skett en minskning av andelen fasta anställningar mellan 1987 och 1999. Det har därmed blivit allt vanligare med tillfälliga anställningar under 1990-talet (le Grand m fl 2001, s 86 ff). En stor del av de fasta anställningarna har med andra ord ersatts av tillfälliga anställningskontrakt. Under 1990-talet har projektanställningar, vikariat, andra tillfälliga anställningsformer samt i viss mån egenanställda ökat i Sverige. Av dessa typer av visstidsanställningar är vikariat fortfarande vanligast, men en ökning av behovsanställningar samt projektanställningar har skett (Håkansson 2001, s 9, referat till Storrie 1998). Vid mitten av 1990-talet uppskattades denna andel till cirka 15 procent av den totala arbetskraften, vilket motsvarade cirka 300 000 personer (Wikman 2002). Denna utveckling har emellertid under senare år blivit mindre accentuerad, men tendensen verkar vara något stigande. 2001 var motsvarande 14,8 procent visstidskontrakt (i procent av alla anställningar). Motsvarande andel 1987 var tolv procent (se figur 1). Den största ökningen av visstidskontrakt skedde mellan 1991 och 1995, huvudsakligen inom den privata sektorn.⁴ Däremot är den offentliga sektorn mer präglad av visstidsanställningar jämfört med den privata. Vid slutet av 1990-talet var andelen visstidsanställningar mer jämnt fördelade mellan privat och offentlig sektor. Vård och omsorg samt handel svarar för tillsammans cirka 40 procent av visstidsanställningarna 2001. Den offentliga sektorn, särskilt inom primär- och landstingskommuner, har i stor utsträckning använt olika tillfälliga anställningsformer. En sektor som särskilt präglas av sådana anställningskontrakt är vård och omsorg. Under 2000 var till exempel 19 procent av anställningarna inom vård och omsorg tillfälliga (SCB, AKU årsmedeltal 2000, s 15, tabell 8). Några yrkesgrupper som barnskötare och sjukvårdsbiträden uppnår 25 procent som tillfälligt anställda. Inom den privata tjänstesektorn kan vi iaktta liknande nivåer för detaljhandelsanställda.

Den privata sektorn har präglats av en snabb uppgång av tillfälliga anställningskontrakt, men nivåerna ligger fortfarande lägre jämfört med offentlig sektor. Först under senare tid har vi sett en utveckling där de fasta anställningarna ökat något inom primär- och landstingskommunerna.⁵ Det finns stora skillnader mellan könen när det gäller visstidsanställningar. Sådana anställnings-

⁴ Storrie kallar denna kvot för limited duration contract intensity (Holmlund & Storrie 2001), s 4. Storrie behandlar även framväxten av bemanningsföretag ur ett europeiskt perspektiv.

⁵ Rapport från Kommunförbundet 2001. I denna rapport diskuteras förändringar i LAS samt en minskad arbetslöshet som troliga förklaringar till denna utveckling.

former är betydligt vanligare bland kvinnor jämfört med män. Dessutom är de betydligt vanligare bland yngre åldersgrupper. Aktuell forskning kan även konstatera en ökning av visstidsanställningarna bland män under 1990-talet (Håkansson 2001). Huruvida denna utveckling av visstidsanställningarna är ett konjunkturfenomen eller om det avspeglar strukturella förändringar är om-diskuterat och enligt vår bedömning fortfarande alltför tidigt att uttala sig om (Holmlund & Storrie 2001 samt Håkansson 2001 diskuterar dessa förklaringar). En intressant skillnad jämfört med den tidigare utvecklingen av atypiska anställningar, då visstidsanställningarna sjunkit under högkonjunktur, är att detta inte skett i samband med sysselsättningsuppgången sedan 1997. En liten minskning av visstidsanställningarna har dock skett under de senaste åren (se figur 1).

Figur 1. Visstidsanställningar, andel av alla anställningar, 1987-2001. (Källa: AKU, Holmlund och Storrie (2001), tabell 3, 4 och 5, Håkansson (2001), tabell 2.1.)

Strukturella eller konjunktorella förklaringar?

Förklaringarna bakom den snabba förändringen av andelen tillfälligt sysselsatta i vid mening är självfallet komplexa. Två olika tolkningar har gjorts gällande inom forskningen. Antingen har förändringarna under 1990-talet orsakats av strukturella orsaker eller också kan de förklaras utifrån konjunktorella faktorer.⁶ Enligt vårt synsätt har både konjunktorella och strukturella orsaker varit viktiga och komplementära i denna omvandlingsprocess. Bland de konjunktorella faktorerna kan även nämnas neddragningarna inom den offentliga sektorn under 1990-talet, vilka fick stora konsekvenser för den svenska utvecklingen av visstidsanställningar.⁷

Budgetåtstramningarna skedde parallellt med en omfattande omstrukturering av den privata, konkurrensutsatta, sektorn. De offentliga arbetsgivarna har varit

⁶ le Grand m fl (2001), s 86 ff, redogör för forskningen kring de förändrade kontrakten.

⁷ En diskussion om denna utveckling ges i Johansson (2002).

mer benägna att i större utsträckning förlita sig på tillfälligt anställd eller deltidsanställd arbetskraft jämfört med privata arbetsgivare. I den politiskt styrda delen av ekonomin blev med andra ord visstidsanställningarna liksom undersysselsättningen en påtaglig företeelse under det senaste decenniet.

Inom den konkurrensutsatta sektorn kan några troliga strukturella faktorer pekats ut bakom en ökad andel tillfälliga anställningar. Bland dessa bör nämnas nya krav på flexibilitet samt kortare produktcykler vilka tenderar att ha varit viktiga i detta sammanhang. Tjänste- och servicesektorn kunde uppvisa en snabbare uppgång av tillfälligt anställda jämfört med andra sektorer. Inom industrin märks detta förmodligen mest bland de outsourcade tjänsteföretagen.

Sammanfattningsvis har flera allvarliga effekter uppstått på grund av arbetsmarknadsläget under 1990-talet. En sådan effekt av 1990-talskrisen är att den regionala obalansen har ökat i arbetsmarknadshänseende, trots den positiva tillväxten av arbetstillfällen under den senaste femårsperioden. En annan att segregeringen på arbetsmarknaden ökat. Trots att arbetslösheten på många håll i landet glädjande nog minskat betydligt sedan mitten av 1990-talet verkar sannolikheten stor för att de orter som hade en hög arbetslöshet vid denna tid även fick erfara kvarvarande problem i början av 2000-talet (Edling 2001, s 24). Omvandlingen av den svenska arbetsmarknaden har därmed präglats både av den djupa krisen under 1990-talet och av den strukturella omvandling av ekonomin som brukar benämnas den tredje industriella revolutionen. Vi har belyst några av de delvis dramatiska konsekvenser som 1990-talskrisen fått för arbetsmarknaden.

Trygghet och tillväxt i den tredje industriella revolutionens Sverige

Mycket i den nya ekonomin kan låta bra. Men många upplever en oro mot bakgrund av allt tal om flexibilitet. Hur skall människor finna trygghet och en mening i förändringen? Många människor känner idag en stark stress både i sina privata liv och i sitt arbetsliv. Vi blir sjuka och diagnosticeras som utbrända. Vi är inlåsta i våra almanackors tyranni och ändå fasar vi för framtiden och finner den osäker. Vi ställer frågorna på nytt hur vi ska leva och arbeta – liksom vi gjort tidigare under perioder av accelererande förändring. Handlar inte också allt tal om den nya ekonomin ytterst om att vi skall konkurrera med varandra, kan man undra. Skall vi i fortsättningen sköta oss själva och strunta i andra? Mot denna bakgrund kan man säga åtminstone två saker. För det första att inget marknads-samhälle som fungerat bra hittills har klarat sig utan institutioner som förmår skapa åtminstone rimlig trygghet och mening i tillvaron – med industrialismen kom staten, ”samhället”, i de flesta länder att i vissa avseenden ersätta familjen och släkten. För det andra så vet vi – konstaterat av samhällstänkare från Marx till Schumpeter och Douglass North – att institutioner är sega företeelser som släpar efter ekonomisk och teknologisk utveckling. Sociala krafter som står för innovationerna och nytänkandet på detta område saknas idag. Hur skall sam-

hällets institutioner – de formella liksom de informella för att tala med Douglass North – förändras för att kunna kapsla in dessa snabba förändringar? Helt uppenbart innebär den nya informations- och kommunikationsteknologin – vars genombrott och revolution i så hög grad bär upp den nya ekonomin – en rad fördelar och möjligheter.

Många gamla monotona och smutsiga jobb inom tillverkningsindustrin har försvunnit. Vi kan arbeta flexitid och för många har egenkontrollen ökat. Vem vill ha tillbaka taylorismen och stämpeluret? Vi kan förmodligen också se fram mot en hög tillväxt på grundval av ökad produktivitet under en ganska lång tid framåt. Också internationalisering och globalisering har många fördelar. En ökad konkurrens pressar ned priserna på våra daglig- och kapitalvaror. En ökande skara av oss kan resa och träffa människor från andra miljöer. På lång sikt leder globaliseringen kanske också till att utrymmet för olika former av trångsynt nationalism krymper. Orsaken till att den nya ekonomin väcker så liten entusiasm bottnar i ett underskott av trygghet i hela projektet. Snabba teknologiska skiften och industriella revolutioner skapar alltid oro för framtiden. Men den här gången verkar oron ännu mera uttalad. Richard Sennet (1998) har i sin redan smått klassiska studie *The Corrosion of Character* fångat denna dimension när han hävdar att det allvarligaste hotet som många upplever är bristen på framtidsplanering. I en värld av ständig förändring och när allt större vikt läggs vid individuell kompetens och ett livslångt lärande finns inga livsprojekt att hålla fast vid. Motsatsen till det gamla industrisamhället är påtaglig. Problemet är mycket mera djupgående och handlar inte bara om att de livslånga och trygga anställningarna har blivit färre. I ännu högre grad handlar det om att när fabriks-samhället och det materiella kapitalet fortfarande satte dagordningen gällde att den enskilde hade möjligheter att kalkylera med att utbildning till ett förhållandevis stabilt yrke samt skötsamhet ledde till att man kunde förvänta sig rättvis behandling och en stigande levnadsstandard. Vem vågar garantera något sådant inom ramen för den nya ekonomin?

Den ekonomiska och sociala utvecklingen under de senaste 100-150 åren har formats av tre industriella revolutioner. De har utan tvivel en hel del gemensamma drag. Mot denna bakgrund kan man tona ned de ibland allt för höga anspråken på den nya ekonomin som en unikt revolutionär kraft. Övergången till en tredje industriell revolution kan faktiskt på ett fruktbart sätt jämföras med vad som hände under de två tidigare revolutionerna. Vi kan i samtliga fall se genombrottet för ny teknik och nya organisationsformer – parat med en utvidgning och fördjupning av marknaden – vilket i sin tur skapar ett likartat mönster av tillväxt och strukturomvandling. Inledningsfasen av en sådan ny revolution innebär en period av övergång och kris som bland annat kommer till uttryck i nedläggning av företag och en hög arbetslöshet. Samtidigt sjunker produktiviteten i övergången till nya former av teknik och organisation främst på grund av flaskhalsar. När dessa ”barnsjukdomar” väl övervunnits inträder en period när produktivi-

teten och tillväxten ökar igen. Vi kan se en snabb expansion av vissa branscher och höga förväntningar om ännu större avkastningar inom dessa. Efterfrågan på arbetskraft är under hela perioden ojämnt fördelad mellan framgångs- och nedgångsbranscher och betydande mis-match problem på arbetsmarknaden uppstår. Vi kan i kölvattnet av detta se spår av ökade löneskillnader – under 1980- och 1990-talet mellan högt och lågt utbildad personal men liknande mönster kan också beläggas för tidigare industriella revolutioner. Framställningen är naturligtvis schematisk men ger ändå en bild av vad som händer under strukturomvandlingar av den typ som vi ser omkring oss idag. Fördelen är att den sätter in talet om den nya ekonomin i ett helhetsperspektiv. Vi skall med andra ord inte underskatta kraften i den revolution som vi bevittnar. Samtidigt kan inte vad som helst hända. Liksom tidigare är det troligt att också denna revolution ebbar ut efter en viss tid – varken tillväxten, den snabba produktivitetsökningen eller börsuppgångar är eviga. Gamla stabiliseringspolitiska sanningar kan inte heller lättsinnigt tillbakavisas med argument om den nya ekonomins helt väsensskilda funktions-sätt.

Vi kan se en teknologisk och ekonomisk revolution som utgör en stor förändringskraft vilken driver på utvecklingen medan det omgivande samhällets institutioner fortfarande är kvar i det gamla och ännu inte anpassats till det nya. Samma problem uppstod också för hundra år sedan i skiftet mellan agrarsamhället och den första industriella revolutionen. I slutet av 1800-talet stod debattens vågor höga kring frågorna om hur social trygghet och välfärd skulle kunna garanteras i ett samhälle grundat på lönearbete. De gamla trygghetssystemen förknippade med agrarsamhället fungerade inte längre.

Välfärdssamhället av den typ som vi bevittnat olika varianter av under 1900-talet blev resultatet av den debatten. Att dessa behöver reformeras för att anpassa sig till den nya ekonomi och det nya samhälle som växer fram vet vi. Men hur skall då de nya institutionerna kunna skapas och hur skall de utformas i ett samhälle som bygger på human- istället för det gamla vanliga materiella kapitalet? Uppenbart är att vi behöver flexibilitet och förändring samtidigt som vi behöver trygghet. Detta innebär att en rad av de storskaliga system som vi hittills byggt våra trygghetssystem på sannolikt behöver reformeras. Det måste komma till mer personliga och individuella lösningar.

När vi behöver vård vid sjukdom, när vi är gamla och orkeslösa eller arbetslösa måste vi bemötas som individer. Vi vill kunna välja själva och inte stå med mössan i handen. Samma sak gäller utbildningsväsendet där individen måste sättas i förgrunden när vi nu måste ta frågan om humankapitalet som den viktiga produktionsfaktorn på allvar. Också i övrigt måste den enskilda människan få ökat inflytande över sitt eget liv och få möjligheter att genomföra de val som hon finner lämpligast och bäst. Men det är just detta som leder in i den målkonflikt som nyss berördes. En viktig fråga gäller jämlikhet och ojämlikhet. En ekonomi som bygger på humankapital och kunskap – den frigjorda individen –

innebär en fara för ökade skillnader i inkomster och livsbetingelser mellan olika grupper. En sådan ökad ojämlikhet är för övrigt något som klart kan konstateras för samtliga västsamhällen sedan åtminstone 1980-talet. Frågan är hur denna tendens skall kunna motas. Och vilka institutionella lösningar krävs? Hur skall möjligheter kunna skapas för att en så stor andel människor som möjligt verkligen får förutsättningarna att göra egna personliga val?

Vi kan konstatera att i en värld där humankapitalet dominerar ökar förmodligen även risken för ett samhälle präglad av allt större klyftor när det gäller inkomster och livschanser totalt sett. Vad kan göras för att den nya ekonomin skall bli mer tilltalande för vanliga människor? Hur skall en försiktig optimism kunna formas som bygger på insikten att det inte finns någon väg tillbaka till det "gamla" industrisamhället men som samtidigt ser möjligheterna i det nya och inser att det även i fortsättningen går att påverka hur vi vill att samhället skall se ut? Oron för en framtid i ett samhälle "då allt fast förflyktigas" kan bara bearbetas om entusiasmen för en ny teknologi och alltmer globaliserad värld kan paras med en diskussion om hur samhället skall organiseras i framtiden. Kort sagt, hur skall trygghet kunna förenas med flexibilitet?

Det gäller därmed frågan hur trygghet skall kunna skapas utan samma förankring i det kollektiva som tidigare. För de grupper som förmår utnyttja de möjligheter som den nya ekonomin ger är detta förmodligen inget problem. Men också den nya ekonomin kommer att innehålla människor som varken har den kompetensprofil som särskilt efterfrågas eller som är förankrade i stabila nätverk. Förmodligen kan de inte heller finna trygghet i den "lilla världen" eftersom brist på framgångar i den "stora världen" inte sällan går hand i hand med misslyckanden i det privata. En del av dessa människor kommer att misslyckas socialt utan samhällets stöd. En större del av dem kommer att få det sämre – i termer av inkomst och reella livsmöjligheter – om de inte kan falla tillbaka på någon form av kollektiv trygghet. Det är otvetydigt så att vi går mot en ökad individualisering som bygger på humankapitalets enorma uppvärdering i den nya ekonomin. Mot detta ställs frågan hur tryggheten skall organiseras i detta samhälle. Hur välfärds- och trygghetsinstitutionerna skall reformeras i en tid av snabba strukturella och ekonomiska förändringar har inte bara ett intresse för den enskilde individen. Ett visst mått av trygghet är utan tvivel en strategisk faktor för att skapa den form av dynamisk kreativitet som är en förutsättning för tillväxt och ekonomisk utveckling på längre sikt. En förutsättning för tillväxt är att de nya sektorerna kan växa på bekostnad av de gamla. Detta fordrar att så många som möjligt vågar att ta steget från det gamla och invanda till något nytt. En annan viktig förutsättning är också att människor vågar utveckla sitt humankapital genom att utbilda och kompetenshöja sig. Om människor på grund av otrygghet och dåligt utvecklade skyddsnät inte förmår ta steget till det nya hämmas tillväxt och utveckling. Men hur skall detta då närmare bestämt kunna åstadkommas? Kring denna viktiga framtidsfråga måste diskussionen fortsätta.

Referenser

- AMS arbetsmarknadsläget juli 2002.
- AMS arbetsmarknadsutsikter maj 2001.
- Auer P (2001) *Changing Labour Markets in Europe. The Role of Institutions and Policies*, International Labour Office (ILO), Geneva.
- Bean C R (1994) "European Unemployment: A Survey" *Journal of Economic Literature*, juni 1994, s 573-619.
- Calmfors L, Forslund A & Hemström M (2002) *Vad vet vi om den svenska arbetsmarknadspolitikens sysselsättnings effekter?* Rapport från 2002:8, IFAU, Uppsala.
- Castells M (1996), *The information age: economy, society and culture*. Blackwell (vol 1-3), Malden, Mass.
- Budgetpropositionen 2000/2001:100, bilaga 5, Finans- och penningpolitiskt bokslut för 1990-talet.
- de Geer H (1978) *Rationaliseringsrörelsen i Sverige, effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*. SNS, Stockholm.
- Edin P-A & Åslund O (2001) "Invandrare på 1990-talets arbetsmarknad" i *Ofärd i välfärden. Kommittén välfärdsbokslutet*. SOU 2001:54, Fritzes, Stockholm.
- Edling J (2001) *Alla behövs! Blott arbetsmarknadspolitik skapar inga nya jobb*. LO, Stockholm.
- Ekonomisk debatt* nr 1/1998, (1998).
- Eliasson G (2000) *The role of knowledge in economic growth*. Trita-IEO, 2000:17, Stockholm.
- Elvander N (2000) *Industriavtalet i tillämpning: en beskrivning och analys*. ALMEGAs förlag, Sandviken.
- Fritzell J & Lundberg O (2000) *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*. SOU 2000:41, Fritzes, Stockholm.
- Holmlund B & Storrie D (2001) *Temporary Work in Turbulent Times: The Swedish Experience*. Working Paper 2002:1, Department of Economics, Uppsala universitet.
- Håkansson K (2001) *Språngbräda eller segmentering? En longitudinell studie av tidsbegränsat anställda*. Forskningsrapport 2001:1, IFAU, Uppsala.
- Johansson A L & Magnusson L (1998) *LO andra halvseket: fackföreningsrörelsen och samhället*. Atlas, Stockholm.
- Johansson A L (2002) "Perspektiv på arbetsmarknadspolitiken" i Isacson M & Morell M (red) *Industrialismens tid. Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*. SNS Förlag, Stockholm.
- Jonung L (1999) *Med backspegeln som kompass: om stabiliseringspolitiken som läroprocess*. Rapport till ESO – Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi, Fakta info direkt, Stockholm.
- Konjunkturinstitutet (2002) *Konjunkturbarometern kvartal*.

- le Grand C, Szulkin R & Tåhlin M (2001) "Har jobben blivit bättre? En analys av arbetsinnehållet under tre decennier" i Fritzell J, Gähler M & Lundberg O (red) *Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde*. Kommittén välfärdsbokslut, SOU 2001:53, Fritzes, Stockholm.
- Leadbeater C (2000) *Living on thin air: the new economy* [New ed.], Penguin, London.
- Lindbeck A (1997) *The Swedish experiment*. SNS, Stockholm.
- Lindbeck A & Snower D (2000) *The division of labor and the market for organisations*. Working paper 528, IUI, Stockholm.
- Lundborg (2000) "Långtidsarbetslösheten i Sverige" *Ekonomisk Debatt*.
- Lundborg P (2001) "Vilka förlorade jobbet under 1990-talet?" i Fritzell J (red) *Välfärdens förutsättningar. Arbetsmarknad, demografi och segregation*. SOU 2000:37, Fritzes, Stockholm.
- Magnusson L (1996) *Sveriges ekonomiska historia*. Rabén Prisma/Tiden Athena, Stockholm.
- Magnusson L (2000) *Den tredje industriella revolutionen – och den svenska arbetsmarknaden*. Prisma, Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- Nyman K, Palmer E & Bergendorff S (2002) *Den svenska sjukan*. ESO-rapport, Ds 2002:49, Fritzes, Stockholm.
- Ottosson J, Magnusson L & Lundequist K (2002) *Bilaga till den arbetsrättsliga utredningen*. Ds 2002:56, bilagedel, Fritzes, Stockholm.
- Proposition 2000/01:100, bilaga 5, Finansdepartementet (2001).
- Rapport från Kommunförbundet 2001.
- SCB, AKU årsmedeltal 2000.
- Sennett R (1998) *The corrosion of character: the personal consequences of work in the new capitalism*. W.W. Norton, New York.
- SOU 2002:62 *Sveriges handlingsplan för sysselsättning 2002*. Finansdepartementet och Näringsdepartementet 2002, Regeringskansliet, Stockholm.
- Statistiska Centralbyrån (2002) Avdelningen för arbetsmarknads- och utbildningsstatistik, *PM Sysselsättning och arbetslöshet 1975–2001* (2002-05-02). <http://www.scb.se/statistik/am0401/GUL2001.pdf>.
- Wikman A (2002) *Temporära kontrakt och inlåsnings effekter*. Arbetsliv i omvandling 2002:4, Arbetslivsinstitutet, Stockholm.